

Т. І. Панекіна

КОНЦЕПТ ЗЕМЛЯ В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ ТА ПРИКАЗКАХ

Прислів'я та приказки відбивають суть давніх взаємин «людина — природа», де природа виступає і як помічниця, і як ворожа сила. Людина ж була неспроможною дати пояснення багатьом явищам природи. Приписуючи їм магію, хотіла бути в добрих стосунках з навколишнім середовищем, з духами (бо для давньої людини все було живим у природі). Звідси ритуали та обряди, які з часом відійшли у небуття, але в мові залишилися образні вислови, слова із загадковими на перший погляд значеннями. Більшість текстів, що дійшли до нашого часу, вже не 98

відображають первісного світогляду'. Прислів'я та приказки наповнилися новим змістом.

Незважаючи на такі зміни, дослідження народної творчості все-таки є одним із шляхів реконструкції ментальності українського народ/ [3:33]. Прислів'я та приказки — це досить поширені та активні жанри фольклору. В них часто опорними словами стають оніми, географічні терміни, кожен з яких має насичене семантичне наповнення.

Ми зупинимося в даній розвідці на одному з найважливіших понять української культури — концепті *земля*, який характеризує один з аспектів відношень «людина — природа». Даний концепт реалізується у мові за допомогою лексем *город (огород), грядка, ґрунт, земля, лан, нива, поле, рілля, степ, цілина*. Принагідно зазначимо, що термін *пашня* в прислів'ях та приказках використовується для номінації зерна в колосі або вже молоченого; *курка хоч у пашні ходить, а все розгрібає* [10:538], *сидить пєс на пашні; сам не їсть й другому не дає* [5:87]. Це абсолютно відрізняє прислів'я відділової української мови XIV — XVI ст., у пам'ятках якої даний номен означає оброблену землю, зорану земельну площу [17:154].

Аналіз контекстів функціонування вищеназваних термінів у прислів'ях (приказках) виявить специфіку реалізації концепту *земля* в даних жанрах фольклору. Відповідно до ситуації, контексту чи без них ми говоримо про кілька шарів у семантиці цілого тексту. Зрозуміло, що семантика окремого слова в такому тексті (йдеться про прислів'я та приказки) теж буде багатшаровою, з врахуванням прямого значення (зі словника), без якого втрапився б увесь сенс [7:120]. На словникове значення у фольклорних текстах завжди нашаровуються фонові знання: з самого початку фольклор був формою вираження, мовою традиції [18:25]. Цим ми можемо пояснити широчінь семантичної амплітуди лексем, які репрезентують у мові концепт *земля*.

Пам'ятаємо безліч поетичних та прозових творів, у яких одним із провідних образів є *земля* (І. Франко, М. Сингаївський, О. Кобилянська, М. Коцюбинський). І це не випадково. Поняття *земля* — це один із центрів концептуальної картини світу

українців, який впливає на формування їх ментальності [8:22].

В українців *земля* — це жива істота. З часів язичництва співставляється *земля* та жінка на основі давньої ідеї родючості та можливості народжувати [12:178]. Тобто *земля* — мати всього суцього («*земля-мати*»). Напоена дощем, *земля* називається мати- сира земля (пізніше — Мокош). Реалізація семіотичної опозиції *земля – небо* відбувається у прислів'ях (приказках) у двох напрямках. По-перше, маємо протиставлення *неба* і *землі* без наповнення образів язичницькими мотивами: *далеко, як небо від землі; ну, а мені пока ще до неба, а на землі попоїсти треба; за рідною землею і на небі скучно*. В останніх двох виразах поняття *небо* та *земля* протиставлені з урахуванням християнського розуміння *землі* як місця проживання людей до смерті, а *неба* — як потойбіччя, куди потрапляють після смерті.

На межі язичництва і християнства стоїть приказка *до Бога не підскочиш, в землю не проб'єсиш*, яка містить лексеми *Бог* (= небо) та *земля* (= не-небо). Світоглядна ж архаїка взаємовідношень *неба* та *землі* виявляється у виразі *дощу-земля, нам - хліб*, в якому присутні два компоненти з тріади *небо* (*Перун*) — *дощ* — *земля* (*Мокош*). Відсутність третього елемента (*неба*) можна пояснити законами побудови паремій.

Через зв'язки з іншими концептами можна семантично описати слова-концепти народної культури [9:118]. І *земля*, як універсальний символ, не стоїть осторонь інших концептів нашої культури. Бачимо поруч *водута землю, волю та землю* (*нехай по їм плаче земля та вода, а не я молода; на божу воду земельки здобути; звернув воду до свого городу; чоловік без землі, як піна на воді; народ без свободи, як безплідна, земля, лиш терен родить; коли козак в полі, то він на волі*), «*степ та воля – козацька доля*»).

На жаль, прислів'я та приказки зберегли мало відгомонів одухотворення *землі*. Але в більшості висловів *землю* персоніфіковано. І вона, як будь-яка жива істота, носить, пожирає, дрижить, плаче, бачить, приймає, робить, прикриває, дає і забирає, любить (*не годен того, же го земля святая. на собі носить; щоб тебе сира земля пожерла; так біжить, аж земля дрижить; сама земля панові не родить – мужик робить; земля дає все* 100

і забирає все; і чорна нива білий хліб родить; поле бачить, а ліс чує; поле працю любить).

Отже *земля* є персонажем язичницької картини світу, в якій вона діє у функції матері, покровительки та помічниці, що має магічну силу. Недарма, існує дуже давній вираз «*нирко-нирко, верни мою силку!*» [14:84], який, на думку О. Афанасьєва, був проханням жниць до з'явлення закінченні роботи [1:144].

Побажання типу *нехай над ним земля пером* та *нехай йому земля легка* [10:55] містять у своєму складі лексеми *земля* з актуалізованою семою «може накрити щось (когось)». В даному разі, зрозуміло, йдеться про по бажання небіжчиків, і *земля* тут «могильний насип», який має бути легким, як перо.

Звичайно, *земля* може сховати (*од ворога сховасишся, яку землю вкопаєсиш; не вернеш того, що земля прикрила; лиха доля і під землею надібає*). Але найчисленнішою є група висловів, у яких лексема *земля* означатиме самі; «могила, могильний насип».- *хоч сирової землі хватись; земля б його святая не приймала; хіба на мої груди землі насиплють; горе тому, що земля на йому; пішов землю їсти; тебе й сира земля не нагодус*.

Проте не можна сказати, що *земля* як одне з головних понять у язичницькій картині світу має негативну конотацію. Дане словосполучення — це евфемізм, який використовується в мовленні замість слова з негативним забарвленням *могила*. Більшість висловів, в яких використано словосполучення *сира земля*, зберегли форму побажання, заклання і колись входили до тексту замовлянь, закони побудови яких завжди були особливими. Наявність різних прикметникових форм (*сира, сирая*) та прикметників з різним виявом однієї й тієї самої ознаки (*сира, сирова, сировата*) — все це не впливає на загальний смисл заклання. А ось слово *мати* тут свідомо опущене. Саме воно надавало вислову «*мати-сира земля*» позитивного характеру і саме за допомогою цього слова можна було об'єктивізувати «материнські» характеристики *землі*. Натомість, *сира земля* за відсутності даного слова — це «не-мати-сира земля» {*сирая земля, ти не мати моя*}.

Отже, у сучасному розумінні словосполучення *сира земля* не містить сему «напоена дощем» *земля*, яка все породжує, як це

було у випадку з виразом мати-сира земля. Навпаки, *сира земля* — це могильна земля, яка назавжди накриває: *бодай мене сира земля вкрила* [15:180].

Водночас з *землею* з точки зору практичного використання пов'язані всі надії на добробут (*держімося землі, бо земля держить нас; земля-то все земля а гроші — слина; землю поважай — вона дасть урожай*). При цьому не забували про працюючі руки хлібороба: *не земля родить, а гній та руки* [5:41].

Очевидно, останні та подібні до них вирази з'явилися пізніше, бо в них сильно відчутний практичний елемент, але нівельовано магію *землі*. Образ *землі* в свідомості народній ніби роздвоюється. З одного боку існує *земля* взагалі — як земля-мати, а з, іншого — *земля* в прагматичному аспекті, тобто як конкретний ґрунт, який повсякчас бачить око. І саме практичний бік взаємин «людина — природа», де *земля* — основне джерело забезпечення людини їжею або просто верхній шар земної кори, ілюстрований найбільше.

Лише з досвіду поколінь люди зрозуміли, що добре оброблений ґрунт дає високі врожаї [11:1.1]. Саме такий сенс вкладено у народні вислови типу *не земля родить, а нива (не поле родить, нива)*. В даному разі протиставлено *ниву* як оброблений ґрунт та *землю (поле)* як необроблений ґрунт. Отже, не будь-яка *земля* придатна для обробітку (*яка земля, такий і хліб*). На це вказують і наступні прислів'я (приказки), в яких семантичне навантаження епітетів передає основний сенс іменника *земля* та інших лексем: *чорна нива білий хліб родить; на добрій землі хліб сіють, а на плоху гній возять; на лихій землі зілля не росте; з доброї ріллі ори плугом, а хліб буде*. А тому шукали відповідних ґрунтів, придатних для землеробства.

Все вищесказане говорить про важливість саме аграрного аспекту концепту *земля*. Цікаво, що в ділових паперах XIV—XVI ст. згадується лише про використану людиною для власних потреб *землю*. На означення орної земельної площі використано слова *земля, роля, пашня, роспашь, пропашь* (всі на протигагу до *сеножать*) і згадується термін *нива* [17:154]. У відомій «Велесовій книзі» лексема *земля* використовується зі значенням 102

«держава, країна» (частіше) або «ґрунт» [2:87 і далі]. У цих пам'ятках, а також у «Словнику української мови» [13:537] відсутні навіть натяки на існування сакрального розуміння людиною *землі*. На позначення *землі* як частини простору у текстах прислів'їв та приказок використано десять лексем. Основним номінативним засобом виступає номен *земля*. Семантична амплітуда даного терміна ширша у порівнянні з іншими термінами (*город, нива, поле, степ та^н*).

Земля — це:

1. ґрунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин (тут *земля* як лексема є синонімом до термінів *ґрунт, лан, нива, поле, цілина, город, грядка*): *чия земля, того і хліб; гарна цілина, примів — очима б їв, та ба! Оскому наб'єш; така люба рілля, що дитина росла б, коли б посадив; де господар не ходить, там нивка не родить; добре ґрунт угноїш — урожай потроїш; буряк — не дурак: на дорозі не росте, а все в огороді; сидить, як морква в грядці; як мати погано орать, то краще їй в поле не ходити; як були пани, то стояли пшениці лани, а тепер дураки сіють буряки*.

2. Верхній шар земної кори, або необроблена територія (до лексами *земля* — синоніми *поле, степ*): *до землі го пригнув; буде честь носом об землю; на необробленій землі лиш бур'ян росте; шукай пустого вітра в полі; вільному воля, скаженому поле, спасеному рай; степ без кінця, а коня попасти ніде*;

3. Речовина: *сам бик землю борікає і на себе кидає; у коліно землі набий, аби твоя взяла*.

4. Місце життя людей: *бодай місця на землі не найшов!; чти отця-матір, будеш довголітен на землі; так лається, що чистій на землі буде, як він вилає*.

5. Країна, держава, батьківщина: *пішов на країну, на степи, на вольні землі; за рідною землею і на небі скучно*.

Окрім названих загальновідомих значень, можна виділити ще кілька нюансів у семантиці названих лексем, кожна з яких називає у мові певний стан якогось шматка землі. Наприклад, досить часто в текстах прислів'їв (приказок) у слові *город* (огород) актуалізується сема «загороджений»: *не одна баба город*

згородила; рот не город — не загородиш; на необгородженім городі і свиня гість. Такий контекст дає можливість згадати про етимологічну близькість слів город, огород, огорожа, загородити: добром город городить [14:162]. Початково слово *город* означало загороджене місце [6:7], і лише потім термін одночасно вживався на позначення огороженого місця (те саме, що огород) і на позначення міста. Е: українській мові дана лексема вживається для номінації певного (невеличкого) шматка *землі*, огороженого чимось і використовуваного для вирощування рослин (на *городі* всього сади: *прийде зима — не знатимеш біди; пусти осот в огород — огірків не буде*).

У прислів'ях та приказках, як бачимо, представлено терміни, які номінують відрізок *землі* від найменшого за площею (*грядка, город*) до найбільшого (*поле, степ*). Отже, *земля* грає важливу роль у рамках нашої національної культури, що і породило символічне значення цього слова, бо характерно рисою символу є мотивація його значення фоновими знаннями [4:68]. *Земля* дає плід, тобто врожай — отож *земля найбагатша, вода найсильніша*. Звідси побажання *бути здоровим, як вода, а багатим, як земля* і характеристика людини *багатий, як земля*. Важливістю *землі* як основи всього сущого можна пояснити існування традиції клястися землею, їсти її як доказ чогось: *ти землю їв — зарікався; землі з "їм, коли це неправда; волів би сиру землю їсти, ніж на таке дивитися*.

Без *землі* людині дуже важко вижити, бо вона — годувальниця: *землею усі живемо* [15:180]. Як заповіт для нащадків звучатимуть вислови *держись за землю; не випускай землі з рук, бо діти проклянуть; доглядай землю плідну, як матір рідну*. У концептуальній картині *земля* є частиною простору, частиною природи. Але її не можна поставити в один ряд з іншими природними реаліями, зважаючи на наявність імперативу материнства в семантиці поняття *земля*.

Тому *земля* завжди матиме позитивну конотацію, навіть якщо прислів'я (приказка) як ціле матиме негативну семантику ' (якого уродила ньєка, такого прийме й земелька; лихі там жнива, де гола нива). Негація скерована на людину, її ставлення до 104

землі як об'єкта. Якщо ж поряд з лексемами *земля, нива* з'являється епітет зі знаком «мінус» (ялова, плоха, ледача, біла, лиха, безплідна, погана, гола, шершиста) — це, по-перше, наслідок поганої роботи людини на *землі* (*хоч мала нива, та не будь лінива; хто землю удобряє, тому й земля повертає; хто в полі лінивий, у того хліб ледачий*), а по-друге, невірний вибір *землі* для обробітку (*на поганій землі хліб не родить; ялова земля не нагодує, а сама їсти просить*). Погана, ялова, ледача та под. — це не *земля*, як* народжує, а просто *грунт* під ногами.

Цікаво, що епітети характеризують *землю* (*ниву, поле*) і як ментальний об'єкт, і як предметний: сакральність *землі* проявляється через епітети свята, плідна, мати (мама), добра, рідна, своя, чужа, а з іншого боку — чорна, безкінечна, біла, необроблена, широка, довга, мала, пуста, вільна та ін. (*на чорній землі хліб родить, а на білій собака та вовки лапами гребуть; широка нива, газді слава; на віку, як на довгій ниві; щоб лиха не знати, треба своїм плугом та на своїй ниві орати; без уговору працювати — що на пустім полі хліб збирати; на чужому полі не матимеш волі*).

Серед усіх означень виділимо прикметники *чистий* та *татарський* ^сполученні з іменником *поле*.

Конструкція *чисте поле* характерна для пісень і рідко зустрічається в текстах малих жанрів фольклору, зокрема у прислів'ях та приказках. У пісенному фольклорі в семантиці епітета *чисте* присутній елемент значення «далеке» [16:110]. Але замало сказати, що у прислів'ях *Бог дасть долю і в чистім полі* та *зустріла мене доля серед чистого поля* *чисте поле* дорівнює «далеке поле».

У даному контексті додається несподіваність та закономірність події: *доля* як персонаж язичницької картини світу сприймається людьми як така, що одночасно є очікуваною і несподіваною. Іншими словами, *доля* може зустріти серед *чистого поля*, тобто в будь-яку хвилину в будь-якому місці (не обов'язково далекому). Не випадково існує вислів *доля тебе і на печі знайде*. Якщо співставити ці приказки, то побачимо цілісну картину: *доля* (яку не можна обійти) знайде і на *печі*, і серед *чистого поля*,

тобто і в рідному просторі (*ніч* — як центр свого) і в чужому (*поле*, як і ліс та ін. об'єкти, розташовується поза двором — тому це не-свій простір). Різниця лише в тому, що в двох висловах *долю* персоніфіковано. Це давні вирази. В третьому *доля* в руках Бога — він нею керує. Це християнське розуміння тих давніх приказок.

Словосполучення *татарське поле* виявлене один раз (виступає як порівняльний зворот): *в нашій школі, як на татарським полі: є де сісти, та нічого їсти* [10:287]. У свідомості людей закріпилося значення даного сполучення, яке можна зрозуміти з останньої частини прислів'я: *є де сісти, та нічого їсти*. Причому *є де сісти* тому, що це *поле* (присутні семи «великий, вільний простір»), а *нічого їсти* тому, що це *поле татарське*. Зрозуміло, що таке означення з'явилося в українському фольклорі тільки після «знайомства» наших предків з татарами, які вели кочове життя в пошуках кращих місць. У семантиці даного слова, отже, присутні семи «чуже», «пuste». Причому *пuste*, по-перше, «відкрите, вільне місце», а по-друге, таке, на якому вже побували кочовики і не залишили ані травинки.

Цікаво, що у текстах прислів'їв (приказок) епітети частіше потрібні для характеристики *поля* як відкритого, необробленого простору. Таке *поле* буде широким, чистим, татарським, пустим, вільним. Як «оброблена земля» *поле* характеризується лише як чуже (*на чужому полі не матимеш волі*). Але в будь-якому разі *step* і *поле* репрезентують відкритий простір, вільні землі (*Step, поля — розкіш моя!*), а тому часто асоціюються з волею, яка є одним з основних концептів в національній культурі українців.

Отже, концепт земля один з центральних концептів національної культури українців, репрезентований у мові кількома лексемами: *город* (огород), *грядка*, *грунт*, *земля*, *лан*, *нива*, *поле*, *рілля*, *step*, *цілина*. Номінативні можливості лексем різні. Номени *грунт*, *лан*, *нива*, *рілля*, *цілина* не є взаємозамінними і позначають різний стан оброблюваної землі. Лексеми *грядка*, *город*, *лан*, *нива*, *поле*, *step*, розташовані саме в такому порядку за принципом зростання вияву ознаки використовуються для номінації 106

певного шматка землі за площею оброблюваного ґрунту. Натомість номен *земля* може виступати синонімом до кожного з даних термінів, тому що всі терміни так чи інакше стосуються *землі* як предметного об'єкта. Більше того, лексема *земля* може означати не тільки оброблений чи необроблений ґрунт. Дане слово універсальніше за інші подібні. З одного боку за цим словом стоять значення, які відображають практичний (прагматичний) аспект *землі*: об'єкт сільськогосподарської роботи, необроблений ґрунт, просто речовина; ширше — країна, місце життя людей, батьківщина. Ці значення зафіксовані у сучасних словниках і відомі кожному. З іншого боку, існують у фольклорі значення, не зафіксовані у словниках, але дуже архаїчні, давні, які можна назвати магічними: *земля* — мати всього суцього, *земля* у комбінації з епітетом *сира* (*сировата*, *сирова*) — могила.

Поетична творчість — це народний світогляд, який ґрунтується на традиції і одночасно організує щоденне буття, а значить і традицію. В українській традиції *земля* виступає як основа всього (мати-сира земля, пізніше Мокош). Ми не можемо сказати, що розглянуте нами поняття є унікальним. Але для українців *земля* досі залишається святою і живою. Тут досі жива давня традиція, яку в двох словах можна представити як «земля-мати». *Земля* ніколи не була просто об'єктом. Концепт *земля* впливав і впливає на формування загальнонаціонального погляду українців на світ.

1. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. — М., 1865,— Т. 1.
2. Влес книга // Дніпро. — 1990. — № 4.
3. Видолоб Н. Прислів'я та приказки в контексті уроку // Дивослово. — 1999, — № 4.
4. Дяченко М. М. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення // Мовознавство. — 1997. — № 2—3.
5. Комаров М. Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь. — Одеса, 1890.
6. Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в 16 и 17 ст. — СПб, 1860.
7. Левин Ю. И Провербиальное пространство // Паремнологические исследования: Сб. ст. — М., 1984.

8. *Лобур Н.* Культ землі в українській мові // Дивослово. — 1996. — № 3.
9. *Никитина С. Е.* О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка: Культурные концепты. — М., 1991.
10. *Номис М.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. — К., 1993.
11. *Петрухин А. И.* Мировоззрение и фольклор. — Чебоксары, 1971.
12. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — М., 1981.
13. *Словник української мови:* В 11 т. — К., 1973. — Т. 3.
14. *Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період.* — К., 1963.
15. *Франко І.* Галицько-руські народні приповідки: В 3 т., 6 :зип. //Етнографічний збірник. — Львів, 1907. — Т. 2. — Вип. 1.
16. *Хроленко А. Т.* Чистое поле, синее море // Русская речь. —■ 1986. — № 4.
17. *Худащ М. А.* Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови 14—15 ст. // Дослідження і матеріали з української мови. — К., 1962. — Т. 5.
18. *Червинский П. П.* Семантический язык фольклорной традиции.— Ростов-на-Дону, 1989.